

पूर्वमध्यकाल ऐतिहासिक व्यक्तित्व श्रीधरःमन्त्री, महामाण्डलिक र राणक

हिरालाल कर्ण¹

लेखसार

¹Assistant Professor
Department of History, SSMY
Multiple Campus Siraha

Email: hiralalkarn2@gmail.com

Article History:

Submitted: July 15, 2024

Reviewed: October 21, 2024

Accepted: November 05, 2024

DOI:

<https://doi.org/10.3126/rjmi.v5i1.73712>

ISSN: 2705-4594 [Print]

E-ISSN 2705-4608 [Online]

© 2024 Author/s and Research
Management Cell, J S Murarka
Multiple Campus Lahan, Siraha,
Nepal

URL.: www.jsmmc.edu.np

URL: www.nepjol.info

बंगाल, नेपाल, र तिरहुतको पूर्वमध्यकालको इतिहासमा आफ्नो अमिट छाप छोडेर महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त गरेका श्रीधरदास विशिष्ट पहिचान कायम गर्न सफल देखिन्छन् । नान्यदेवका मन्त्री, लक्ष्मणसेनका महामाण्डलिक एवम् सद्बुक्तकर्णामृतका रचनाकार तथा अरिमल्लका राणक तीनवटै श्रीधरएउटै व्यक्ति हुन कि फरक व्यक्तित्व तीनवटैको विचमा के, कस्तो सम्बन्ध रहेको छ ? यहि विषयमाकेन्द्रित रहेर तत्कालीन अभिलेख, पुष्पिकावाक्य र इन्टरनेटमा उपलब्ध सामग्रीहरूको गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति अनुसार तथ्याङ्क संकलन र विश्लेषणको आधारमा यो शोधपूर्ण लेख तयार गरिएको छ । प्राप्त तथ्यहरूको आधारमा चक्रधर पुत्र देवधर (प्रसिद्ध श्रीधर) नान्यदेवको मन्त्रीको रूपमा देखिन्छन् भने वटुपुत्र श्रीधर सद्बुक्तकर्णामृतका रचनाकार र लक्ष्मणसेनका महामाण्डलिक देखिन्छन् । पञ्चावतदेशविषयका राणक श्रीधरसिंह गण्डीगुल्म विषयका कायस्थ कुलपुत्र जीवधर सिंहका वंशज देखिन्छन् । अतः नान्यदेवका मन्त्री र लक्ष्मणसेनका महामाण्डलिक दुवैको समय गणना गर्दा १०८ वर्षको फरक देखिएकोले दुई भिन्न व्यक्ति हुन । तर एकै समयमा देखिएपनि बंगालका श्रीधरदास र नेपालका

श्रीधरसिंह दुई भिन्दाभिन्दै कायस्थ कुलका व्यक्तिहरू हुन । राणक श्रीधरसिंहका पुर्वज तिरहुत मिथिलाका भएपनि यीनीहरू नेपालमा बसाई सरेकोले नेवारी कायस्थ कसजु कहलिए । तिरहुत बंगालका श्रीधरका वंशजहरू मिथिलामा बसोबास गरेका कारण करणकायस्थ कहलिए । यी तीनैजना श्रीधरहरू कायस्थ कुलका गौरवहरू हुन ।

शब्दकुञ्जी: मन्त्री, महामाण्डलिक, राणक, श्रीधर

अध्ययनको पृष्ठभूमि

पूर्वमध्यकालिन नेपालको इतिहासमा सिमरौनगढको कर्णाटराज्यको विशिष्ट स्थान रहेको छ । सिमरौनगढबाट प्राप्त अभिलेखको आधारमा सन १०९७ जुलाईमा कर्णाट राज्यका

संस्थापक नान्यदेवले सिमरौनगढमा गृहवास्तु गरेका थिए । सिमरौनगढबाट प्राप्त शिलालेखको श्लोक यसप्रकार रहेको छ ।

“नन्दे विन्दु विधु शम्मित शाकवर्षे सच्छविणे सितदले

मुनि सिद्धितिथ्याम स्वातौ शनैश्चर दिने करवैरि लगने

श्री नान्यदेव नृपतिर्व्यदधित वास्तुम”॥ (चौधरी, २०१०ई, पृ. ७०)

यस श्लोकमा नन्द ९ इन्दु १ विन्दु ० विधु १ लेख्दा ९१०१ हुन्छ । उक्त अंकलाई बाँयातर्फबाट लेख्दा १०१९ शक सम्वत ईस्वी सन १०९७ श्रावण महिना स्वाती नक्षत्र सिद्धि योग सप्तमी तिथि शनिवार सिंह लग्न हुन आउँछ । यसप्रकार ईस्वी सन १०९७ को जुलाई (साउन) महिनामा सिमरौनगढमा नान्यदेवले नृपतिको रूपमा गृहवास्तु गरेको कुरा पुष्टि हुन आउँछ ।

सिमरौनगढका कर्णाटवंशका संस्थापक नान्यदेवका प्रधानमन्त्री श्रीधरदास कायस्थ थिए । जसको उल्लेख नेपाली र भारतीय दुवै इतिहासकारहरूले गरेका छन् । वरिष्ठ पुरातत्वविद तारानन्द मिश्र लेख्छन् “नान्यदेवका श्रीधर कायस्त र रत्नदेव आदि मन्त्री थिए ।” (मिश्र, वि.स.२०५७, पृ. ८) प्रमाणिकताको आधारमा कर्णाटकलभूषण नान्यदेवद्वारा वि.स.११५४(१०९७ ई.) मा सिमरौनगढमा राजधानीको स्थापना भएको थियो । कर्णाटकबाट नान्यदेवकासाथ केहि कायस्थहरू पनि आएका थिए । त्यसमा सर्वाकर ठक्कुर (देवान वटुदास) नामक कर्ण कायस्थका छोरा श्रीधरदास पनि थिए । जसलाई श्रीधर ठाकुर, श्रीधर ठक्कुरका साथै देवधरको नामले पनि जानिन्छ, यी श्रीधर मिथिला राज्यका संस्थापक नान्यदेवका धिसचिव (देवान) रहनुका साथै नान्यदेवका पुत्र गंगादेवका प्रधानमन्त्री भई कामकाज गरेको कुरा डा. शैलेन्द्रनारायण मल्लिकले लेखेका छन् । (मल्लिक, वि.स.२०७०, पृ. १७)

समकालीन श्रीधरको अन्हराठाढी अन्तर्लेख प्रायः यसकालको एकमात्र ऐतिहासिक अभिलेख हो । अभिलेख अनुसार श्रीधर कायस्थ थिए र नान्यदेवका पुत्र गंगादेवका प्रधानमन्त्री थिए । यसबाट ज्ञात हुन्छ कि श्रीधरले सम्भवतः पिता र पुत्र दुवैको अधीनमा सेवा गरेका थिए । (ठाकुरः १९९२ई. पृ. १५१) नान्यदेवका मन्त्री श्रीधरदासको एउटा तिथिविनाको शिलालेख अन्हराठाढी गाउँमा रहेको छ । जसको पाठ निम्नलिखित छ ।

“ॐ श्रीमन्नान्यपतिर्जेता गुणरत्न महार्णवः

यत्कीर्त्या जनितम विश्वे द्वितीय क्षीरसागर ।

मन्त्रीणा तस्यन्नान्यस्य क्षत्र वंशाब्ज भानुनां

देवोयकारित श्रीधरः श्रीधरेणच

यस्यास्य वाल्मिकेर विजयो प्रबन्ध जलधौ

व्यासस्य चात्यद भुते वाचैरणवद्य गद्य

चतुरैन्वैश्च विस्तारितेअस्माकम

क्वर्पुनगिरामवसरः

कोवाकारोत्यादर यद्वालवचोप्य” । (चौधरी, २०१०ई., पृ. ७१)

यसप्रकार माथिको साक्ष्यप्रमाणहरुको आधारमा प्रष्ट हुन्छ कि सिमरौनगढको कर्णाटवंशको शासनकालमा श्रीधरदास एक प्रभावशाली व्यक्ति थिए । श्रीधर र रत्नदेवका वंशजहरुले कर्णाटकालमा महत्वपूर्ण पद धारण गरेका थिए । प्रो. राधाकृष्ण चौधरीका अनुसार श्रीधरदास र रत्नदेवका वंशज मिथिलामा धेरै दिनसम्म मन्त्रीको पद सम्हाल्दै आएका थिए । श्रीधरदासलाई सेनवंशको तर्फबाट महामाण्डलिकको पदवी दिइएको थियो । रत्नदेवका वंशजहरुलाई सामन्तवादी पदवी “रउत” दिइएको थियो । विद्यापतिको रचनामा रत्नदेवका वंशज रउत रजदेवको उल्लेख पाइन्छ । (चौधरी, २०१०ई., १६४) अन्हराठाढीको अभिलेख अनुसार श्रीधरदास नान्यदेवका मन्त्री देखिन्छन् । उपेन्द्र ठाकुरले श्रीधरलाई गंगादेवको प्रधानमन्त्री भनेका छन् । लगभग त्यसै समयमा बंगालका लक्ष्मणसेनका महामण्डलिक सदुक्तिकर्णामृतका रचनाकार वटुदासका छोरा श्रीधरदास कायस्थ देखिन्छन् । नेपालको गोपालराजवंशावलीमा अरिमल्ललाई सत्ता प्राप्तमा सहयोग गर्ने पञ्चावत देशका राणक पदमा रहेका श्रीधर पनि शक्तिशाली व्यक्तिको रूपमा इतिहासमा उपस्थित छन् । अतः ईशाको बाहौं शताब्दीमा देखिएका यी तीनवटै पात्रहरु एउटै श्रीधर हुन कि फरक फरक व्यक्ति हुन ? यदि एउटै व्यक्ति हुन भने एकैसाथ बंगाल र तिरहुत राज्यका प्रधानमन्त्री हुन कसरी सम्भव छ ? अरिमल्ललाई सत्तारोहणमा सहयोग गर्ने पञ्चावत देशीय राणक श्रीधरसिंहसित त्यसको के सम्बन्ध रहेको छ ? यीनै प्रश्नहरुको उत्तर खोज्ने प्रयास यस अनुसन्धानात्मक लेखमा गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य नान्यदेवका मन्त्री श्रीधरको वंश परीचयको खोजी गर्नु हो । यसका लागि निम्न उद्देश्यहरुमा केन्द्रित भई यो अनुसन्धानात्मक लेख तयार गरिएको छ ।

- (क) नान्यदेवको मन्त्रीको रूपमा उल्लेख गरिएका श्रीधर, सदुक्तिकर्णामृतका लेखक लक्ष्मणसेनका महामाण्डलिक श्रीधरदास कायस्थ र अरिमल्लको समयमा राणक पदमा रहेका श्रीधरसिंहको परीचय खोज्नु
- (घ) यी तीनवटै श्रीधर बिचको सम्बन्ध पत्ता लगाउनु हो ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनले सिमरौगढको इतिहासमाथि प्रकाश पार्नुकासाथै सिमरौनगढ र काठमाडौं उपत्यकाको सम्बन्धमाथि समेत प्रकाश पार्नेछ । बंगाल, तिरहुत र नेपालको इतिहासमा देखिएका तीनवटै श्रीधर बिचको अन्यौलताको अन्त्य गर्दै श्रीधरदासको वास्तविक परीचय पत्ता लगाउन सहयोग गर्नेछ । यो अनुसन्धानात्मक लेख तिरहुत, नेपाल र बंगालको इतिहासमाथि अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धानकर्ताहरूको लागि महत्वपूर्ण स्रोत हुनेछ ।

यो एक ऐतिहासिक अनुसन्धान भएकोले यसका लागि गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति अपनाइएको छ । प्राथमिक तथ्यांकहरू संकलनका लागि सिमरौनगढ,अन्धराठाढीको स्थलगत भ्रमण गरिएको छ । सहायक स्रोतको रूपमा अभिलेख,पुष्पिकावाक्यका साथै विभिन्न समयमा विभिन्न विद्वानहरू,अध्ययन अनुसन्धानकर्ताहरू, इतिहासकारहरूले गरेका खोज अनुसन्धानको आधारमा प्रकाशित गरेका साहित्यिकहरूलाई प्रयोग गरिएको छ । यो मेरो अनुसन्धानात्मक कार्य पूर्णरूपमा अग्रज इतिहासकारहरूको कृतिहरूमाथि आधारित रहेको छ ।

नान्यदेवका मन्त्री श्रीधर

भारतको विहारराज्यको मधुबनी जिल्ला अन्तर्गत भञ्जपुर प्रखण्डको अन्धराठाढी गाउँको कमलादित्य स्थानको विष्णुमूर्तिको पादपीठ अभिलेखमा नान्यदेवकासाथ मन्त्रीको रूपमा श्रीधरको उल्लेख गरिएको छ । तर दुःखको कुरा अभिलेख खण्डित अवस्थामा भएकोले तिथिमिति उल्लेख भएको देखिदैन । जसले गर्दा यो अभिलेख नान्यदेवको शासनको शुरुको अवस्थाको हो कि रु अन्ततिरको प्रष्ट हुनसकेको छैन । यस सन्दर्भमा भारतीय इतिहासकार डा.रङ्गनाथ दिवाकर लेख्छन् “अन्धराठाढी क्षेत्रमा सेनहरूको दबदबा भएको गाउँमा लगभग ईस्वी सन ११४२ तिर नान्यदेवले सैनिक अभियान शुरु गरे । पहिलेको यस्तो अभियानलाई श्रीधरले सफल हुन दिएको थिएन । त्यसैले श्रीधरलाई कूटनीतिपूर्वक आफ्नो पक्षमा मिलाएर उनको सहयोगले सेनहरूसित भएको भिषण युद्धमा नान्यदेवले विजयश्री प्राप्त गरे । कमलादित्य स्थानको अर्को सार्थक नाम कमलादान अर्थात जहाँ लक्ष्मीको आदानप्रदान भएको थियो, त्यो ठाउँ हो । यसैको सम्भनामा सुप्रसिद्ध अन्धराठाढी शिलालेख लक्ष्मीनारायण मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको थियो” (दिवाकर, सन२०२३, ११) । यसप्रकार दिवाकरले उक्त अभिलेखलाई नान्यदेवको शासनको अन्ततीरका ठानेर नान्यदेवका मन्त्री श्रीधरलाई गंगादेव हुँदै लक्ष्मणसेनका महामाण्डलिक श्रीधरलाई समेत एउटै मानेका छन् । तर अर्का भारतीय विद्वान भवनाथ भाले नान्यदेवका मन्त्री र लक्ष्मणसेनका महामाण्डलिक श्रीधरलाई भिन्न व्यक्ति ठानेका छन् । उनी लेख्छन् “नान्यदेवको शिलालेखको तिथि शाके १०१९ देखि सदुक्तिकर्णामृतको तिथि १२६ वर्ष पछिको हो । त्यसैले दुवै श्रीधर एउटै हुनु असम्भव देखिन्छ । शाके १०१९ भन्दा पहिले नै सदुक्तिकर्णामृतकार श्रीधरले कमलादित्य स्थानको मूर्ति स्थापना गरेका होलान भन्ने कुरा त भन असम्भव देखिन्छ । त्यसैले

सदुक्तकर्णामृतकार श्रीधरदास र अन्धराठाढीकोश्रीधर दुईभिन्न व्यक्तिहरु थिए भन्ने निश्चित हुन आउँछ” (भा: सन २०१९) । उनी अगाडि लेख्छन् “महामहोपाध्याय परमेश्वर भाले अन्धराठाढी अभिलेखको आफ्नो पाठको आधारमा मिथिलातत्वविमर्श सन१९४९ को दरभंगा संस्करण पेज नं. १५ मा लेख्छन्- राजा नान्यदेवको धिसचिव (देवान, मुन्तजिम मूलक) वटुदासका छोरा श्रीधरदास रङ्गवाली कायस्थ थिए । उनी पहिले बल्लालसेनको सेवामा रहेका थिए । बल्लालसेनलाई उनीमाथि आफु र आफ्ना छोरा लक्ष्मणसेनलाई फुटाउन खोजेको शंका लागेपछि उनलाई बंगालबाट निकाला गरेका थिए । त्यसपछि श्रीधर नान्यदेवको शरणमा आएका थिए । उनले स्थापना गरेको कमलादित्य नाउँको विष्णुमूर्ति अन्धराठाढी गाउँको जब्दी प्रगन्नामा रहेको छ” (भा, २०१९) । यसप्रकार म.म. परमेश्वर भाले पनि नान्यदेवका मन्त्री र वटुदासका छोरा सदुक्तकर्णामृतकार श्रीधरलाई एउटै मानेको देखिन्छ । यिनै प्रमाणहरुको आधारमा नेपाली इतिहासकार डा. शैलेन्द्रनारायण मल्लिकले पनि देवान वटुदासलाई प्रसिद्ध सर्वाकर ठक्कुर र उनका छोरा श्रीधरलाई प्रसिद्ध देवधर मानेर नान्यदेवका मन्त्री र लक्ष्मणसेनका महामाण्डलिक दुवै श्रीधरलाई एउटै मानेका छन् । जबकि सिमरौनगढको नान्यदेवको अभिलेखको मिति र सदुक्तकर्णामृतकार श्रीधरले लेखेको उक्त ग्रन्थको पुष्पिकावाक्यमा दिइएको मिति मिलाउँदा १०८ वर्षको फरक देखिन आउँछ । माथि चर्चा गरिए अनुसार नान्यदेवको अभिलेखको मिति शाके सम्वत १०१९ हो भने सदुक्तकर्णामृतको पुष्पिकावाक्यमा निम्नानुसारको मिति लेखिएको छ ।

“शाकेत्र सप्तविंशत्यधिकशतोपेतदशशते शरदाम ।

श्रीमल्लक्ष्मणसेनक्षितिपस्य रसकविशेऽब्दे ॥

सवितुर्गत्या फाल्गुनविंशेषु परार्थहेतवे कुतुकात ।

श्रीधरदासेनेदं सदुक्तकर्णामृतं चक्रे ॥”(बनर्जी, सन १९६५, पृ ६५१)

यस पुष्पिकावाक्यमा दिइएको मिति सप्तविंश(२७) त्यधिकशतोपेत (१००)दशशते (१०००) अर्थात् १०००+१००+२७ गरी शाके सम्वत ११२७ हुन आउँछ । अब नान्यदेवले गृहवास्तु गरेको शाके सम्वत १०१९ लाई ११२७ बाट घटाउँदा १०८ वर्षको फरक देखिन आउँछ । अतः दुवै श्रीधर फरक देखिन्छन् ।

अर्को महत्वपूर्ण कुरा मेजर विनोदविहारी बर्माले सन १९७१ मा प्रकाशित गरेको मिथिलाका करणकायस्थक पाँजि सर्वेक्षण पुस्तकमा आठौँ शताब्दीका विजि पुरुष मंग्यदासदेखि वटुपुत्र श्रीधरदाससम्म चारवटा श्रीधरको उल्लेख गरेका छन् । जसमा सर्वाकर पुत्र श्रीधर (देवधर) एघारौँ पुस्तामा पर्दछ भने वटुपुत्र श्रीधर पन्ध्रौँ पुस्तामा पर्दछन । अतः १०८ को फरकमा चार पुस्ताको फरक उपयुक्त नै देखिन्छ । त्यसैले नान्यदेवका मन्त्री र सदुक्तकर्णामृतकार श्रीधर फरक फरक दुई व्यक्तिहरु रहेको पुष्टि हुन आउँछ ।

महामाण्डलिक श्रीधरदास कायस्थ

सदुक्तकर्णामृतकार श्रीधरदास कायस्थले आफ्नो संकलनको पाँचवटै प्रवाहहरूका पुष्पिकावाक्यहरूमा आफुलाई महामाण्डलिक भनेका छन् । उनी बंगालका राजा लक्ष्मणसेनको आश्रयमा रहेका थिए । सम्भवतः लक्ष्मणसेनले उनलाई आफ्नो राज्यको कुनै मण्डलका प्रशासक नियुक्त गरेका होलान । उनका बुवा वटुदास लक्ष्मणसेनका महासामन्त चूडामणि पदमा रहेका थिए । यो कुरा श्रीधरदासले आफ्नो ग्रन्थमा दिएको परीचयबाट प्रष्ट हुन्छ । उनले यो संकलन ई.स.१२०५-६ तिर तयार पारेको कुरा यस पुस्तकको पुष्पिकावाक्यबाट प्रष्ट हुन्छ । “श्रीधर एक निष्ठावान वैष्णव थिए, जसको धार्मिक संस्कारको प्रभाव उनको संकलनमा सुस्पष्ट देखिन्छ ।” (त्रिपाठी, सन २००७, पृ. ६)

श्रीधरको जन्म एक सामन्त परिवारमा भएकोले उनको लालनपालन राजकीय र प्रशासकीय परिवेशमा भएको थियो । राजा लक्ष्मणसेन स्वयं आफु पनि विद्यासम्बद्ध र विद्वानुरागी थिए । त्यसैले श्रीधरदासलाई विद्या वंशानुगत रूपमा प्राप्त भएको थियो । (डा. शारदा बी.राठोड : सन २०१९ : पृ. २२)

स्वयं श्रीधरदासले आफ्नो ग्रन्थको प्रस्ताव शीर्षकको पहिलो श्लोकमा लक्ष्मणसेनको महासामन्तको रूपमा वटुदासको वर्णन यसप्रकार गरेका छन् ।

“ सश्रीलक्ष्मणसेन एकनृपतिर्मुक्तश्चजीवन्नभूत ॥ १ ॥

त्स्यासीत्प्रतिराजतद्वृत महासामन्तचूडामणिर्नाम्ना

श्रीवटुदास इत्यनुपमप्रेमैकपात्रं सखा” । (बनर्जी, सन १९६५, पृ. १)

अर्थात् यो भूत जीवनबाट मुक्त एक राजा श्री लक्ष्मणसेन त्यसको आश्रित राजकीय आदर प्राप्त महासामन्तचूडामणि श्रीवटुदास उनको अनुपम प्रेमको पात्र सखा थिए । त्यसैगरी उक्त ग्रन्थमा उनले आफ्नो परीचय यसप्रकार दिएका छन् ।

“ इतिश्रीमहामाण्डलिक श्रीधरदास संगृहिते सदुक्तकर्णामृते

देवता प्रवाहो नाम प्रथमः प्रवाहः ॥ अत्र वीचयः ९५ श्लोका ४७५” ॥ (शर्मा: सन १९९२ : पृ. १२१)

महासामन्तचूडामणि वटुदासका छोरा महामाण्डलिक श्रीधरदास लक्ष्मणसेनको शासनकाल ई.स. ११७९-१२०५सम्मको अवधिमा उनको शासनकालको अन्ततिर सदुक्तकर्णामृतको संकलन गरेका थिए ।

पञ्चावत देशीय राणक श्रीधरसिंह

यसै समयमा नेपालको इतिहासमा राजा अरिमल्लदेवको साथमा पञ्चावतदेशीय विषयाधिपति राणक श्रीधरसिंह निकै शक्तिशाली देखिन्छन् । उनको सम्बन्धमा पाइएको पुष्पिकावाक्य निम्नानुसार रहेको छ ।

“श्रेयोस्तु सम्वत्सरे शतत्रयएकविंशत्यधिक पौष कृष्णत्रयोदश्यां गुरुदिने मूल नक्षत्रे व्याघातयोगेश्रीनेपालराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वरपशुपतिभट्टारकस्य ।

श्रीअरिमल्लदेवस्य विजयराज्ये श्रीपञ्चावतदेशीयविषयाधिपतिराणक श्रीश्रीधरसिंहवर्तमाने”
॥ (बज्राचार्य, वि.स. २०६६, पृ. ६५)

नेपाल सम्वत ३२१ अर्थात वि.स. १२५७ (ई.स.१२००) मा श्रीधरसिंह पञ्चावत देशका विषयाधिपतिराणक पदमा रहेका देखिन्छन् । अब यहाँ यो श्रीधरको विषयमा विश्लेषण गर्नु आवश्यक देखिन्छ । पञ्चावतदेश विषयका प्रशासक श्रीधरसिंह राणा (मगर) थिए भन्ने त्यहाँ दर्शाइएको छ । राना (मगर) प्रशासक भएको नेपाल अन्तर्गतको यो विषय पनि नुवाकोटभन्दा पश्चिमतिरको हो भन्ने देखिन्छ (बज्राचार्य, वि.स. २०६६, पृ.१९-२०) । ज्ञानमणि नेपालले निकै विश्लेषण गरेर उनलाई पञ्जाबी भनेका छन् । उनी लेख्छन् “तिनैमा एक राणक श्रीधर पञ्जाबी पर्न आए । यिनी अरिमल्लका पालामा पश्चिमको गण्डीगुल्म विषयमावा पन्नग विषयमा यसबेला शक्तिशाली सामन्तका रुपमा शासन चलाउँथे” (नेपाल, वि.स. २०५४, पृ ११४) । यसरी नेपाली इतिहासकारहरुको माझ श्रीधर सम्बन्धमा निकै विवाद देखिन्छ । बज्राचार्यले राणामगर त नेपालले पञ्जाबी भनेका छन् । अतः यी श्रीधर सिंहको नेपाल उपत्यका पश्चिमको धवलस्रोतपुर, गण्डीगुल्म, मंग्वर, पन्नुगणिय, पञ्चावत विषयमाथि विचार गर्नु आवश्यक देखिन्छ । अर्को महत्वपूर्ण कुरा लिच्छवि शासन कमजोर भएपछि आन्तरिक गृहकलहमा फँसेका नेपाल उपत्यकाका राजाहरु पश्चिमका यी विषयहरुमाथि कसरी नियन्त्रण कायम गर्न सक्थे । यस सम्बन्धमा विचार गर्दा उत्तरी भारतमा हिन्दू धर्मावलम्बी गुप्तहरुको पतनपछि बौद्धधर्मावलम्बी पालवंशको शासन बिहार बंगालमा कायम भएपछि प्रशस्त हिन्दूहरु पहाड पसे । गुप्तहरुकै प्रशासनिक संरचना अनुसारको शासनव्यवस्था कायम भयो । जसको प्रत्यक्ष उदाहरणको रुपमा नेपालको लिच्छविकालको प्रशासनिक व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ । लिच्छविशासन बलियो छँदा त कोशी गण्डकी पारीका सामन्तहरु नियन्त्रणमा थिए । तर केन्द्रको शासन कमजोर भएपछि पूर्वका किराँतप्रदेशहरुमा बंगालका पालवंशीहरुको बौद्धधर्मको प्रभाव बढ्न थाल्यो भने पश्चिम गण्डकीप्रदेशमा दशौँएघारौँ शताब्दीमा दरौँदीगण्डकी मण्डल(देश) अस्तित्वमा आयो । जसअन्तर्गत चम्पारणदेखि गोरखपुरसम्म र गंगादेखि हिमालसम्म ४२ वटा विषय जिल्लाहरु थिए । नेपालको चितवन जिल्लाको वाल्मीकि आश्रमको रुपमा परिचित हरिहरक्षेत्र यस दरौँदीगण्डकी देशको राजधानी शहर थियो । मोहनप्रसाद खनालको शब्दमा

“प्राचीन तिरहुत राज्यको पश्चिमी सीमा मानिएको नारायणी नदीको पुर्वीतट नजिकै अवस्थित हालको वाल्मीकि आश्रम मध्यकालदेखि नै हरिहरक्षेत्रको नाउँले प्रख्यात थियो । सप्तगण्डकी, सोनानदी र पञ्चानदीको संगमस्थल अर्थात् त्रिवेणी परेका यो भूभाग धार्मिक र पुरातात्विक दृष्टिले आज पनि विशेष महत्व राख्दछ” (खनाल, वि.स. २०५६, पृ. ९२) । पञ्चानदी किनारको यस विषयलाई पञ्चावतदेशविषय भनिएको हुन सक्छ । यस दरौँदीगण्डकी देशको मुद्रा, अभिलेखहरू भारतको चम्पारण, वैशाली, देवरिया र गोरखपुरबाट प्रशस्त मात्रामा पाइएका छन् । तर ति अभिलेखहरूमा दरौँदी नलेखी दरदगण्डकी देश भनी लेखिएको छ । यो दरद शब्द संस्कृत भाषाको शब्द हो । इतिहासविद महेशराज पन्तको शब्दमा “ मगर भाषामा खोलाको पछाडि ‘दी’ अक्षर आउँछ । जस्तै:- तादी, मादी आदी नदीका नाम भएकाले गन्दी नामबाट संस्कृतमा गण्डकी बनेको सामान्य अर्थ लगाउन सकिन्छ ।” (पन्त : वि.स.२०७८/०३/२२ :अनलाइन खबर) । यसैगरी मगर भाषाको दरौँदी शब्दको संस्कृत रूप नै दरद शब्द हो । अर्को शब्दमा भन्दा नेपालको दरौँदी नदीलाई नै अभिलेखमा दरद भनिएको हो । यो गण्डकीको सहायक नदी भएकोले गण्डकी नदीसित जोडिएर यस दरौँदीगण्डकी नदीको प्रस्रवण क्षेत्र चम्पारणदेखि गोरखपुरसम्म र गंगादेखि हिमालसम्मको भूगोलमा अवस्थित देशको नाम दरदगण्डकीदेश राखिएको देखिन्छ । यस दरौँदीगण्डकीदेशबाट जारी गरीएका तथा भारतको पुरातत्व विभागबाट प्रकाशित एपिग्राफिकाइण्डिका जरनलको अंक ७ र अंक ३५ मा छापिएका लखनउ र पटनाका संग्रहालयमा सुरक्षित यस देशका चारवटा ताम्रपत्रहरूमध्ये दुईवटा लखनउ र दुईवटा पटना संग्रहालयमा रहेका छन् । यी साक्ष्यप्रमाणहरूको आधारमा इतिहासविद राधाकृष्ण चौधरी लेख्दछन्, “एघारौँ शताब्दीका दुईवटा अभिलेखहरू हालै चम्पारणबाट प्राप्त भएको छ । जसबाट त्यसबेलाको शासनप्रणालीमाथि केहि प्रकाश पर्दछ । गोरखपुरदेखि चम्पारणसम्मको क्षेत्रलाई दरदगण्डकीदेश भनिन्थ्यो र प्रशासनिक एकाइको हिसाबले दरदगण्डकी मण्डल, जसअन्तर्गत ४२ विषयहरू थिए । विषय मण्डलको एक सानो अङ्ग मानिन्थ्यो । चम्पारणका यी दुवै अभिलेखहरू कर्णाटवंशभन्दा पहिलेका हुन । प्रतिहारवंशको सत्ता कमजोर भएपछि यीनीहरू इस क्षेत्रमा आफ्नो सत्ता कायम गरेका थिए । यी दुवै अभिलेखहरूमा निम्नलिखित प्रशासनिक शब्दावलीहरू पाइन्छ ।

(१) राणक (२) ठाकुर(३) अमात्य (४)पुरोहित(२१) चाटभाट आदि” । (चौधरी, सन २०१०, पृ. १६३)

वि.स. १०७७ चैत्रशुक्ल चतुर्दशी तदनुसार ११ मार्च १०२० ईस्वीको राजा सूर्यादित्यको ताम्रपत्र विकिपिडियामा पनि हेर्न सकिन्छ । बगहा ताम्रपत्रको नाउँले सर्च गर्दा सहजै पाउन सकिन्छ । (एचआई. विकिपिडिया.ओआरजी) ।

यी तथ्यहरूको आधारमा दशौँ एघारौँ शताब्दीतिर यस क्षेत्रमा माल्यकेतुका वंशजहरूको शासन भएको दरौँदीगण्डकी देश अस्तित्वमा आएको र त्यस अन्तर्गत ४२ वटा विषयहरू

रहेको जसमध्ये पञ्चा नदी किनारको पञ्चावतविषय सबभन्दा समृद्ध र राजधानीसमेत भएकोले यसलाई पञ्चावतदेशविषय भनिएको हो । सिमरौनगढमा नान्यदेवको राज्य कायम भएपछि सन १११४ई. पश्चात राजा कीर्तिपालको समयमा गोविन्दचन्द्र गाहडवालले यसलाई आफ्नो राज्यमा एकीकृत गरेका थिए । यो कुरा एपिग्राफिकाइण्डिकाअंक ७ मा प्रकाशित कीर्तिपाल र गोविन्दचन्द्रको ताम्रपत्रबाट ज्ञात हुन्छ । राजा अरिमल्लदेवको समयमा यस विषयका प्रशासकको रूपमा राणक जस्तो उच्च पदमा श्रीधरसिंह आसीन थिए ।

यसरी श्रीधरसिंह राणक पद धारण गरेका व्यक्ति हुन राणमगर होइनन् । अर्को कुरा उनी नेपालकै पञ्चानदी किनारमा अवस्थित पञ्चावतदेश विषयका राणक पदमा रहेका व्यक्ति हुन पञ्जाबी होइनन् । यस राणकको सम्बन्धमा खोजी गर्दा श्रीधरसिंहभन्दा १०८ वर्ष पहिले जीवधरसिंह कायस्थ यस दरौंदीगण्डकी क्षेत्रको गण्डीगुल्मविषयमा शक्तिशाली रहेको कुरा हर्षदेवको पालाको पुष्पिकावाक्यबाट प्रष्ट हुन्छ । “सम्बत २१३ श्रीहर्षदेव राजे गण्डिगुल्मविषये कुलपुत्र कायस्थ श्रीजीवधरसिंहस्य पुस्तकमिति”(बज्राचार्य, वि.स. २०६६, पृ. ६४) । यसरी गण्डीगुल्म विषयमा कायस्थहरु प्रवेश गरीसकेका थिए र प्रशासनमा तिनिहरुको महत्वपूर्ण स्थान थियो । यी जीवधरसिंहका वंशजहरु नेपाल उपत्यकामा प्रशासनिक पदमा रहेका थिए । जसको प्रमाणको रूपमा त्यस बेलाका अभिलेख र पुष्पिकावाक्यहरुलाई लिन सकिन्छ । ने.स.२४७ मा राजा भएका इन्द्रदेवको समयको अभिलेखमा कायस्थ जयचन्द्र वर्माको उल्लेख यसरी गरीएको छ । “राजाधिराज परमेश्वरपरम भट्टारक श्रीमत् इन्द्रदेवस्य विजयराज्ये कायस्थ कुलज जयचन्द्रवर्मणा लिखितमिति ॥० ॥” (शाक्य र वैद्य, सन १९७०, पृ. १०) त्यसैगरी कायस्थ जीवधरसिंहका वंशज रत्नाकरसिंहले ने.स. २६०(ई.स. ११४०) मा सुनको जलप लगाएका दुईवटा तामाका घडाहरु चाँगुनारायणलाई चढाएका थिए । ति घडाहरुमध्ये एउटा अद्यावधि चाँगुनारायणमा छँदैछ । ज्ञानमणि नेपालको शब्दमा “ने.स. २६० मा चतुर्थ मानदेवले राज्य गरिरहेको समयमा भक्तपुरका रत्नाकरसिंहले सुनको जलप लगाएका दुईवटा तामाका घडा चाँगुनारायणलाई चढाएको वर्णन गरीएको छ । ति घडाहरुमध्ये एउटा अद्यावधि छँदैछ ।” (नेपाल, वि.स.२०५४, पृ.७९) । त्यस घडामाथिको अभिलेखमा वर्णन गरीएका कुरा वीरेन्द्रप्रसाद कायस्थले लेखेका छन् । उनी लेख्छन् “ने.स. २६० कार्तिक शुक्ल पूर्णिमाको दिन राजा मानदेव (चतुर्थ) को पालामा भक्तपुर खौमाटोलमा बसोबास गर्ने कास्त नायक (कायस्थ)का छोरा रत्नाकरसिंहले चाँगुनारायणमा आफ्नो छोरा रामजनसिंहको दीर्घायु सुख आनन्दको कामना गर्दै सुनको जलप लगाएको तामाको कलश एक जोडा चढाएका थिए ।” (कायस्थ, वि.स.२०८१ असार २१, सेतोपाटी)

यहाँ अभिलेखमा स्पष्ट रूपमा जीवधरसिंहका वंशज भनी उल्लेख नगरीएपनि ने.स.२१३ मा नेपालका राजा हर्षदेवद्वारा नियुक्त गरीएका गण्डीगुल्मविषयका प्रशासक कायस्थ कुलज जीवधरसिंहको परिवार उपत्यकामा प्रभावशाली रहेको देखिन्छ । त्यहि भएर ३४ वर्षपछि राजा भएका इन्द्रदेवको समयमा अर्का कायस्थ कुलज जयचन्द्रवर्मा प्रशासनमा देखिएका छन् र

ने.स. २६० मा भक्तपुरको खौमाटोलमा बसोबास गर्ने कायस्थ कास्त नायकका छोरा रत्नाकरसिंह रहेको देखिन्छ । यी कायस्थ परिवारहरु उपत्यकामा प्रभावशाली रुपमा उपस्थित देखिन्छन् । यसै रत्नाकरसिंह र रामजनसिंहका वंशज श्रीधरसिंह हुन सक्ने प्रबल सम्भावना देखिन्छ । सामन्तवादी शासनव्यवस्था भएको त्यस युगमा उच्चकुलका दक्ष व्यक्तिहरुलाई प्रशासनिक पदमा नियुक्त गरिन्थ्यो । जीवधरसिंह कायस्थको परिवार उच्च शिक्षित र सांस्कृतिक देखिएको साथै दक्षिण सिमरौनगढसित बलियो सम्बन्ध भएकोले दक्षिण चितवन क्षेत्रको पञ्चावतविषयको राणक पदमा श्रीधरसिंहलाई नियुक्त गरेका थिए । त्यसबेला बंगाल, तिरहुत र नेपालमा कायस्थहरु प्रशासनमा रहेको तथ्य पाइन्छ । बंगालमा लक्ष्मणसेनका महामाण्डलिक श्रीधरदास कायस्थ, तिरहुतमा हरिसिंहदेवका मन्त्री सूर्यकर कायस्थ र नेपालमा रत्नाकरसिंह कायस्थको इतिहासमा प्रभावशाली उपस्थिति देखिन्छ । त्यसैले यी पञ्चावतदेशषियका राणक राणमगर नभई गण्डीगुल्मविषयका कुलपुत्र कायस्थ जीवधरसिंहको वंशज रहेको तथ्य पुष्टि हुन आउँछ ।

श्रीधरदासको वंशावली

तिरहुतमा ई.स. १०९७ मा नान्यदेवले सिमरौनगढमा दरवारको गृहवास्तु गरेपछि शक्तिशाली राज्यको रुपमा काठमाडौं उपत्यका नजिकै कणार्ठवंशको शासन स्थापित भयो । यस राज्यका शक्तिशाली मन्त्रीको रुपमा प्रसिद्ध श्रीधरदास नेपाली भारतीय दुवै देशको एघारौं बाह्रौं शताब्दीको इतिहासमा विशिष्ट स्थान राख्दछ । अतः यस श्रीधरदासको वंशपरीचय खोज्नु आवश्यक देखिन्छ । माथि उल्लेख गरीएका सर्वाकर पुत्र श्रीधरदास र वटुपुत्र श्रीधरदासका अतिरिक्त यस वंशमा अरु दुईवटा श्रीधर गरी चारवटा श्रीधर देखिन्छन् । मेजर विनोदबिहारी बर्माले आफ्नो अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ 'मैथिल करणकायस्थक पाँजिक सर्वेक्षण'मा इशाको आठौं शताब्दीको मंग्यदासदेखि तेह्रौं शताब्दीको वटुपुत्र श्रीधरदाससम्म पन्ध्र पुस्ताका वंशावलीमा चारवटा श्रीधरको उल्लेख गरेका छन् । उनले आफ्नो उक्त शोधपूर्ण ग्रन्थमा गौड कायस्थ मंग्यदासलाई शूर राजाको अधीन उत्तरराठ क्षेत्रमा सीमान्त प्रदेशको रक्षा गर्दै आएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । इतिहासकार रङ्गनाथ दिवाकरले मेजर बर्माको आधारमा श्रीधरदासको वंशावली यसप्रकार उल्लेख गरेका छन् ।

मंग्यदास - टंकपाणि - चक्रपाणि - (क) शुरपाणि र (ख) धीरपाणि -+

(क) शुरपाणि -श्रीधर (प्रथम) - (क) भूधर -+ र (ख) गदाधर

(ख) गदाधर - राज्यधर - श्रीधर द्वितीय (प्र. लक्ष्मीकर) - शूलपाणि (प्र. वंशीदास) -(क) पिनाकपाणि र (ख) चक्रपाणि द्वितीय (प्र. सर्वाकर)

(क) पिनाकपाणि - टंकपाणि द्वितीय - रत्नपाणि - नरसिंह - (क) वटुदास र (ख) पाटुदास

(क) वटुदास - श्रीधरदास चतुर्थ र भूवन

(ख) चक्रपाणि द्वितीय (प्र. सर्वाकर) - श्रीधर तृतीय (प्र. देवधर) - बोधिदास - आनन्दकर - चन्द्रकर -सूर्यकर - प्रीतिकर - अमृतकर (दिवाकर, २०२३, पृ. २६)

उपर्युक्त वंशावली दिदै मेजर बर्माले सर्वाकर पुत्र देवधर प्र. श्रीधर तृतीयलाई नान्यदेवका मन्त्री मानेका छन् । दिवाकर अगाडि लेख्छन् “श्रीधरको शिलालेख र सदुक्तकर्णामृतको प्रस्तावनाबाट प्रष्ट हुन्छ कि वटुपुत्र श्रीधर नान्यदेवका मन्त्री थिए ।मंग्यदासदेखि वटुपुत्र श्रीधरदाससम्म ११ पुस्ताको वर्णन मिथिला बंगालमा पाइन्छ” (दिवाकर, २०२३ई., पृ. २६)

अब माथि उल्लेखित वंशावलीमा चारवटा श्रीधर देखिन्छन् । जसमा सर्वाकर पुत्र देवधर प्र. श्रीधर तृतीय वंशावली तालिकीकरण गरी गणना गर्दा एघारौं पुस्तामा पर्दछन् भने वटुपुत्र श्रीधर पन्ध्रौं पुस्तामा पर्दछन् । लिपिकारले एघारौं पुस्ताका सर्वाकर पुत्र श्रीधरलाई चौथो र वटुपुत्र श्रीधरलाई तेस्रो भनी लेखिदिनाले पनि भ्रम सिर्जना गरीदिएको छ । जसले गर्दा मेजर बर्माले सर्वाकर पुत्रलाई नान्यदेवको मन्त्री मानेका छन् भने दिवाकरले वटुपुत्र श्रीधरलाई मानेका छन् । माथिका वंशावली र नान्यदेव तथा लक्ष्मणसेनको समय मिलान गर्दा मेजर बर्माले उल्लेख गरेका देवधर प्र. श्रीधर नान्यदेवको मन्त्रीको रूपमा देखिन्छन् भने वटुपुत्र श्रीधर लक्ष्मणसेनको महामाण्डलिक ठहरिन्छन् । दुवै राजाको अभिलेख र पुष्पिकावाक्यको विचमा १०८ वर्षको फरक देखिन्छन् । यी १०८ वर्षको फरकमा चार पुस्ताको अन्तर स्वभाविक देखिन्छ । अतः नान्यदेवका मन्त्री एघारौं पुस्ताका र लक्ष्मणसेनका महामाण्डलिक पन्ध्रौं पुस्ताका श्रीधर गरी दुई भिन्दाभिन्दै श्रीधरहरु रहेको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

निष्कर्ष

माथिको वंशावली अध्ययन गर्दा आसाम र बंगालमा आफ्नो प्रभाव जमाएर बसेका मंग्यदासका वंशजहरु चालुक्य शासकको उत्तरी विजय अभियानसँगै बंगालका सेनहरुको र नान्यदेवको सैनिक अभियानमा सामेल भएका थिए । जसमा शूलपाणिका दुई दाजुभाई छोराहरुमध्ये जेठा पिनाकपाणि सेनहरुको सेवामा रहे । पिनाकपाणिपछि क्रमशः टंकपाणि, रत्नपाणि, नरसिंह, वटुदास र श्रीधरदास गरी पिनाकपाणिपछिको पाँचौं पुस्ताका श्रीधरदासम्म बंगालमा सेनहरुको सेवामा देखिन्छन् । यसैगरी शूलपाणि प्र. वंशीदासका कान्छा छोरा चक्रपाणि वा चक्रधर जो सर्वाकरको नाउँले पसिद्ध भए, उनी कर्णाटवंशी नान्यदेवको छत्रछाँयामा सेवारत रहे । पिनाकपाणिका कान्छा भाइ चक्रपाणिका छोरा देवधर वंशीदासका नाति र पिनाकपाणिका भतिजको रूपमा देखिन्छ । बुवा चक्रपाणि नान्यदेवको सेवामा रहेकोले देवधर नै नान्यदेवको मन्त्री श्रीधरको रूपमा प्रसिद्ध रहेको देखिन्छ । यस श्रीधरको चौथो पुस्ताका वंशज सूर्यकरको समकालीन बंगालका वटुपुत्र श्रीधर देखिन्छन् । यसैगरी नेपालमा राजा अरिमल्लको शासनको प्रारम्भसँगै राणक श्रीधरसिंहको उदय भएको पनि देखिन्छ । कतिपय विद्वानहरुले उनलाई तिरहुत र बंगालका श्रीधरको रूपमा देखाउन खोजेपनि उनी तिरहुतबाट बसाइ सरेर गण्डीगुल्म विषय हुँदै नेपाल प्रवेश गरेका जीवधरसिंहका वंशज

देखिन्छन् । ने.स. २६० (ई.स.११४०) तिर नेपाल उपत्यकामा प्रभावशाली व्यक्तिको रूपमा रहेका कायस्थ रत्नाकरसिंह रामजनसिंहरुका परिवारहरूले आफ्नो दक्षिणतिरको सम्बन्धका कारण उत्तैतिरका मूल बासिन्दा रहेका मल्लहरूको प्रतिनिधि पात्र अरिमल्ललाई सत्तामा पुर्याउन सहयोग गरी आफ्नो शक्ति भन्नु सुदृढ गरेर ई.स.१२०० तिर उनलाई राजसिंहासनमा पुर्याएर श्रीधरसिंहलाई पञ्चावतदेश विषयका राणक पद दिलाउन सफल भएको पाइन्छ ।

अतः तिरहुत र बंगालका दुई फरक श्रीधरहरू एउटै मंग्यदासका वंशज देखिन्छन् भने पञ्चावतदेश विषयका राणक श्रीधरसिंह गण्डीगुल्मविषयका जीवधरसिंहका वंशज देखिन्छन् । यी तीनवटै श्रीधरहरू आ-आफ्ना समयका इतिहास प्रसिद्ध व्यक्तिहरू हुन् । तीनैजनाले आ-आफ्नो समयमा राजालाई आफ्नो विद्वताले सहयोग गरेर शासनसत्तामा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको देखिन्छ । अझ पञ्चावतदेश विषयका राणक श्रीधरसिंह त नेपालमा राजवंश परिवर्तनमा नै महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । जसबाट अरिमल्लले नेपालमा मल्लवंशको शासनसत्ता स्थापित गरे । यसरी तीनैजनाश्रीधरको आ-आफ्नै महत्व रहेको छ । तीनैजनाले आ-आफ्नो ठाउँको इतिहासमा अमिट छाप छोडेका छन् ।

स्रोत-सन्दर्भ

- मश्र, तारानन्द, (वि.स.२०५७), *विदेह -मिथिला देश र यसको मध्यकालीन राजधानी सिमरौनगढको इतिहास*, सिमरौनगढ विषयक संगोष्ठी, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाडौं ।
- मल्लिक, शैलेन्द्रनारायण, (वि.स. २०७०), *मिथिलाका कर्णकायस्थ इतिहास र सामाजिक साँस्कृतिक परम्परा*, यश मिथिला, जनकपुर ।
- ठाकुर, उपेन्द्र, (ई.स. १९९२), *मिथिलाक इतिहास*, मैथिली अकादमी, पटना ।
- चौधरी, राधाकृष्ण, (ई.स. २०१०), *मिथिलाक इतिहास*, श्रुति प्रकाशन, दिल्ली ।
- दिवाकर, रङ्गनाथ, (ई.स. २०२३), *मिथिला पारीजात मञ्जरी*, पटना ।
- भा, भवनाथ, (ई.स.२०१९), *अन्धराठाढीक तीन अभिलेख*, ब्राम्हि पब्लिकेशन.कम ।
- त्रिपाठी, राधाबल्लभ, (ई.स. २००७), *श्रीधरदासकृत सदुक्तिकर्णामृत मूल संस्कृतसहित हिन्दी अनुवाद*, साहित्य अकादमी दिल्ली ।
- शर्मा, राम अवतार, (ई.स. १९९२), *सदुक्तिकर्णामृत श्रीधरदासकृत*, एशियाटिक सोसाइटी अफ बंगाल ।
- वज्राचार्य, धनबज्र, (वि.स. २०६६), *गोपालराज वंशावलीको ऐतिहासिकविवेचना*, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं ।

- नेपाल, ज्ञानमणि, (वि.स. २०५४), *नेपालको पूर्वमध्यकालको इतिहास*, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं ।
- खनाल,मोहनप्रसाद, (वि.स.२०५६),*सिमरौनगढको इतिहास*, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र काठमाडौं ।
- बगहा ताम्रपत्र, एचआई. विकिपिडिया. ओआरजी ।
- दिवाकर, रङ्गनाथ, (ई.स.२०२४), *मिथिला मन्दार मञ्जरी*, पटना ।
- बर्मा, विनोदबिहारी, (ई.स. १९७१), *मैथिल करणकायस्थक पाँजिक सर्वेक्षण*, मैथिली प्रतिभा, भूवनेश्वर, उडिसा ।
- वनर्जी, सुरेशचन्द्र, (ई.स. १९९५), *सदुक्तकर्णामृत अफ श्रीधरदास*, के.एल.मुखोपाध्याय, कलकत्ता
- पन्त, महेशराज, (वि.स. २०७८/०३/२२), *कालीगण्डकीले हजारौं वर्षदेखि सभ्यता बचाएको छ*, अनलाइन खबर ।
- एपिग्राफिकाइण्डिका भोल्युम (७, ई.स. १९८१), एशियाटिक सोसाइटी अफ बंगाल, कलकत्ता
- एपिग्राफिकाइण्डिका भोल्युम ३५, (सन् १९६६) द मैनेजर अफ पब्लिकेशन, द गवर्मेन्ट अफ इण्डिया प्रेस कलकत्ता ।
- राठोड,शारदा वी., (२०१९ ई.) *सदुक्तकर्णामृतका विषयवैविध्य*, द रेफर्ड एण्ड पियर रिभ्यू ईन्टरनेशनल जोरनल, आर. आर. लालन कोलेज, भुज ।
- कायस्थ, वीरेन्द्रप्रसाद, (वि.स. २०८० असार २१), सेतोपाटी डट कम ।

परिशिष्ट

यो तालिका मेजर विनोदविहारी बर्माले दिएको श्रीधरदासको पञ्जीको आधारमा तयार गरीएको छ ।

